

РОЗВИТОК ПРОДУКТИВНИХ СИЛ І РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА

УДК 332.12

В. К. Антошкін

РІВЕНЬ І ЯКІСТЬ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ РЕГІОНІВ ТА ЇХ ВПЛИВ НА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНУ БЕЗПЕКУ

***Анотація.** У статті надано теоретичне обґрунтування категорії «соціальна безпека», зокрема її регіональних особливостей, а також проаналізовано рівень і якість життя населення регіонів.*

***Ключові слова:** соціальна безпека, регіональна безпека, зайнятість населення.*

***Summary.** The article gives a theoretical substantiation of the category of «social security», in particular its regional features, as well as analysis of the level and quality of life in the regions.*

***Key words:** social security, regional security, employment of the population.*

Постановка проблеми. Соціальна безпека — це і якість соціальної інфраструктури, і її розвиток, якість послуг населенню, доступність соціальних послуг для більшості населення. У забезпеченні соціальної безпеки має значення також якість навколишнього середовища: екологічна стійкість, зниження ризиків і можливої шкоди від природних і техногенних катастроф, дискомфорності життя населення в екстремальних і суворих кліматичних умовах. Соціальна безпека включає забезпечення безпеки життя населення — запобігання насильства і злочинів проти особи і власності, зниження ризиків і можливої шкоди від терористичних та інших загроз. Важливим індикатором її є задоволеність людей своїм життям: поліпшення соціального самопочуття, відсутність розбіжностей в уявленнях про якість життя суспільства і влади. Нарешті, соціальна безпека визначається рівнем життя населення, реальними доходами, забезпеченістю житлом, подоланням бідності і припустимим рівнем соціально-економічної нерівності. Сьогодні соціальні проблеми в Україні повинні вирішуватися шляхом підвищення якості та рівня життя людей, і це об'єднує всі ці пріоритетні програми.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Теоретичні та практичні питання методики оцінки економічної безпеки є предметом наукових досліджень вчених: Ш. Л. Монтеск'є [1], Ю. Д. Кунева [2] Ф. І. Євдокимова, Г. В. Козаченко, В. П. Пономарьова, О. М. Ляшенко та ін.

Таким чином, в більшості робіт з оцінки соціально-економічної безпеки аналізується її національний рівень, проте, враховуючи наявність безлічі регіональних проблем, очевидна необхідність оцінки економічної безпеки на рівні регіону на основі комплексного аналізу її стану, що враховує всі аспекти економічної безпеки регіонального рівня.

Метою статті є аналіз рівня і якості життя населення та їх вплив на соціально-економічну безпеку, а також систематизація понять у галузі

економічної безпеки і теоретичне обґрунтування категорії «соціальна безпека» на базі сукупності об'єктивних критеріїв і параметрів.

Виклад основного матеріалу дослідження. У громадській організації і людських відносинах безпека має істотне значення. Її роль визначається тим, що небезпечні умови не сприяють продуктивній праці і відволікають від неї людей, вимушених витратити свої сили, ресурси і кошти на боротьбу зі спрямованими проти них небезпеками. Не випадково Ш. Монтеск'є (1689–1755) у своїй фундаментальній праці «Про дух законів» (1748 р.) зауважив, що безпека — перша форма свободи [1]. Безпека створює необхідні умови і передумови для творчої діяльності людей, поліпшення їх добробуту і збільшення суспільного багатства. Звичайно, витрати на безпеку складають вагомий частку в державному бюджеті, бюджетах корпорацій і приватних осіб, але вони виправдані та необхідні.

Система соціальної безпеки включає різні напрямки [2]: глобальна і регіональна безпека: національні інтереси, громадська безпека і стратегічна стабільність; громадська безпека: соціально-економічна, національно-культурна, екологічна, інформаційно-технологічна та ін.; особиста безпека в сучасній суспільно-політичній обстановці і умовах виробництва, безпека в надзвичайних ситуаціях і в екстремальних умовах.

Соціальна безпека розглядається як можливість людини задовільнити свої потреби, поєднувати індивідуальні та суспільні інтереси. Вона досягається тоді, коли забезпечується нормальний рівень життя населення, що відображає ступінь задоволення матеріальних і духовних потреб людини, який складається з декількох компонентів: розміру реальних душевих доходів; обсягу споживаних благ і використовуваних послуг; сталих цін на товари та послуги; забезпеченості житлом; доступності освіти, медичного, культурного обслуговування, екологічної безпеки і т. д.

© В. К. Антошкін, 2014

До вирішення всіх цих питань необхідний комплексний підхід:

- питання здоров'я населення,
- демографічний розвиток,
- зростання освіченості,
- моральні, духовні та культурні цінності,
- підтримка соціально вразливих груп населення,
- зміцнення інституту сім'ї,
- розвиток інститутів громадянського суспільства,
- забезпечення прав і свобод громадян.

Все це визначає якість нашого суспільства — головну мету соціальної безпеки. Важливим з точки зору соціальної безпеки є якість трудового життя як забезпечення ефективної зайнятості населення та захисту працівників у сфері праці.

Повною мірою це стосується проблеми зайнятості населення, яка набуває тієї гостроти і глобальності, що піднімає її статус до національного масштабу. Формування і регулювання ринку праці, без перебільшення, опиняється в епіцентрі не тільки економічних, а й соціально-політичних процесів. Як свідчить аналіз, сучасний стан ринку праці і зрушення, що відбуваються в його структурі, несуть у собі потенційну можливість соціальної нестабільності, гальмування економічного оздоровлення країни.

Відомо, що основою національної безпеки і здійснення відповідної економічної політики є національні інтереси країни. Тому в системі факторів національної економіки політика зайнятості насамперед має розглядатись в ракурсі її відповідності пріоритетним національним інтересам України: створенню громадянського суспільства, зміцненню державних структур влади, досягненню політичної та соціальної стабільності, структурній перебудові економіки тощо.

Аналіз свідчить, що згадані вище процеси можуть становити загрозу національній безпеці принаймні у двох напрямках [3].

Перший — це економічна безпека держави. Низька професійна та територіальна мобільність населення, професійна деградація та втрата кваліфікації внаслідок тривалого перебування у стані безробіття (відкритого чи прихованого) і відтоку у сферу тіньової зайнятості, виїзд за межі країни висококваліфікованих спеціалістів — ці та інші негативні явища стають гальмом на шляху реалізації таких пріоритетних національних інтересів, як подолання економічної кризи, структурна перебудова економіки, збереження і підвищення науково-технічного потенціалу.

Другий, не менш важливий напрям — це соціально-політична стабільність країни. Нагромадження негативних явищ у сфері зайнятості породжує цілу низку конфліктогенних факторів економічного, соціального і психологічного ха-

рактеру. Соціальна напруга в суспільстві і загроза виникнення конфліктів різного рівня значною мірою визначаються саме становищем різних груп населення на ринку праці.

Причини виникнення недоліків на ринку праці мають, як правило, загальноекономічний характер. Головними з них є: відрив економічної політики від реального стану і тенденцій розвитку ринку праці; нераціональна структура економіки (галузева, територіальна, технологічна, інституціональна); зовнішньоекономічні чинники (зокрема, паливно-енергетична і сировинна залежність, неконтрольований імпорт тощо); фінансова і цінова нестабільність; неконкурентоспроможність продукції на зовнішньому і внутрішньому ринках; недостатня ємність внутрішнього ринку; низька інвестиційна активність вітчизняних та закордонних інвесторів; низький рівень заробітної плати і соціальних трансфертів, затримки у їх виплаті.

До найбільш явних недоліків можуть бути віднесені такі, як: різке збільшення робочої сили на реєстрованому ринку праці; збільшення масштабів прихованого безробіття і неконтрольований перехід його у відкриту форму; збільшення часткового безробіття за відсутності механізму соціально прийнятих компенсацій; невідповідність пропускної здатності каналів служби зайнятості тиску на ринок праці; збільшення масштабів тривалості періоду безробіття, перехід його в хронічну форму; загострення проблеми зайнятості для груп ризику, передусім, молоді і жінок з дітьми; зубожіння населення внаслідок довготривалого безробіття, сімейного безробіття, тривалого часткового безробіття; різке скорочення ємності неформального ринку праці (неформальної зайнятості); загострення ситуації на локальних ринках праці (як територіальних, так і професійних).

Не зупиняючись детально на кожній із зазначених проблем, слід підкреслити, що вони мають комплексний, «пакетний» характер. Деформація ринку праці в окремій ланці неминує спричиняє інші суміжні негативні процеси. Наприклад, зайве (відносно її можливостей) навантаження на службу зайнятості веде до збільшення часу пошуку роботи і тривалості перебування у стані безробіття, підриває сімейний бюджет, ще більше загострює проблему зайнятості для найвразливіших верств населення і т. д.

Отже, будь-який дисбаланс, що виникає на ринку праці, якщо його своєчасно не локалізувати, має тенденцію розростатись, охоплюючи всю систему зайнятості населення і спричинюючи посилення соціального невдоволення. У зв'язку з цим в інтересах здійснення збалансованої і такої, що відповідає пріоритетним напрямкам національної політики, зайнятості виникає необхідність: по-перше, оцінити реальні недоліки, що можуть виникнути на ринку праці у зв'язку з по-

глибленням реформ в умовах існування рудиментів колишньої затратної (неконкурентної) економіки; по-друге, визначити засоби нейтралізації та шляхи відвернення цих недоліків, забезпечити створення відповідних організаційних, правових та економічних засад.

Із числа можливих недоліків насамперед слід відзначити наслідки невідворотних структурних зрушень в економіці. Відповідно, набиратимуть силу імпульси, що продукують зростання безробіття структурного характеру. У зв'язку з цим виникають складні проблеми працересурсного маневру, налагодження паралельно із масштабною санацією підприємств компенсаційних процесів у сфері зайнятості, реструктуризації кадрів підприємств та ін. Тут тісно змикаються макроекономічні процеси та їх забезпечення (фінансове, організаційне, інформаційне) на мікрорівні.

Інвестиційні та фінансові потоки мають бути погоджені зі станом локальних ринків праці і можливостями системи зайнятості населення.

У сучасних умовах особливого значення для оцінки стану на ринку праці набуває процес приватизації. Значного поширення дістала думка про те, що в умовах неконкурентоспроможної економіки, якою, на превеликий жаль, переважно є ще економіка України, приватизація сприяє швидкому скороченню персоналу.

Водночас ця цілком логічна позиція поки що не підтверджується практикою реальної приватизації, яка в основному виявляє нейтральність до зрушень на ринку праці.

Таким чином, за існуючих умов приватизації цей процес загалом не посилює загрозливих тенденцій відносно стану зайнятості. Але в більш віддаленій перспективі, особливо у зв'язку з акумуляцією власності і збільшенням ролі іноземних інвесторів, ситуація може докорінно змінитися. Враховуючи цю обставину, при формуванні науково-методичної бази політики зайнятості на перспективу необхідно передбачити, як окрему розробку, визначення і обґрунтування заходів (механізмів), спрямованих на пом'якшення наслідків скорочення зайнятості як на приватизованих підприємствах з надлишковою робочою силою, так і взагалі на підприємствах, що підлягають реструктуризації.

Серйозні наслідки може мати також обмеження можливостей для неформальної зайнятості — як внаслідок звуження масштабів споживання основної маси населення, так і в результаті витіснення з ринку (у тому числі шляхом адміністративних обмежень) найбільш поширених видів неформальної зайнятості (вулична торгівля, економічний туризм тощо).

Не можна не враховувати також можливі наслідки відкритості економіки. Збільшення сукупної пропозиції на товарному ринку за рахунок імпорту при низькій конкурентоспроможності

вітчизняної продукції загрожує внутрішньому попиту на неї. Погіршення фінансових можливостей власних виробників, зниження їхньої інвестиційної активності — це серйозна і реальна загроза для ринку праці, особливо за умов пасивності закордонних інвесторів.

Зазначені недоліки, звичайно, не вичерпують проблеми державної політики зайнятості. Але саме вони заслуговують на першочергову увагу, оскільки йдеться про комплекс наслідків для ринку праці, безпосередньо пов'язаних з вимогами Міжнародного валютного фонду щодо прискорення ринкових перетворень.

Центральною ланкою політики зайнятості має стати проблема послідовного і контрольованого скорочення прихованого безробіття. При цьому одним із найскладніших і найважливіших завдань є вибір оптимального варіанту дій. Тобто такого, який би забезпечував мінімізацію втрат фінансових, матеріальних і трудових ресурсів у цьому процесі при збереженні докритичного рівня соціальної напруги. Розрахунок має включати такі величини, як: сукупні втрати від прихованого безробіття; втрати при переведенні безробіття у відкриту форму; витрати на ресурсний маневр, потрібний для продуктивної зайнятості відносно зайвих працівників.

Наявна статистична база не дозволяє дати надійну та однозначну оцінку найраціональнішого співвідношення шляхів скорочення прихованого безробіття. Але, незважаючи на це, є підстави попередити про небезпеку найбільш простих і радикальних рішень. Зокрема, такого, як швидке зростання відкритого безробіття за рахунок прихованого. Не менш небезпечним для загального стану ринку праці може виявитися продовження і надалі політики невтручання у відтік населення зі сфери офіційної зайнятості, а також і в процеси, що сприяють існуванню прихованого безробіття (у тому числі і шляхом підтримки частково безробітних).

Серед шляхів реалізації політики зайнятості в умовах, коли поглиблення реформ і здійснення структурної перебудови активізує потенційні економічні і соціальні загрози національній економіці країни, безумовний пріоритет слід віддати напрямам, що сприяють попередженню різкого загострення загроз на ринку праці. У зв'язку з цим політика зайнятості повинна мати комбінований характер і забезпечувати: поступове зменшення масштабів прихованого безробіття; помірне зростання відкритого безробіття; здійснення заходів щодо підвищення авторитету державної служби зайнятості та ефективності працевлаштування; створення умов для активізації руху робочої сили на внутрішньому (в межах підприємства) ринку; сприяння зайнятості у невиробничій сфері і самозайнятості населення; створення умов для ефективною (тобто такою, що гарантує наступне

працевлаштування) професійної підготовки і перепідготовки. Для вирішення перерахованих проблем слід розробляти нові та удосконалювати діючі механізми, які б сприяли їх вирішенню.

На нашу думку, слід визнати помилковим підхід до врегулювання проблеми часткового безробіття, який зводить її до питань соціального захисту тих, що тимчасово не працюють, повністю перекладаючи фінансовий і організаційний тягар на державу (Державна служба зайнятості і Фонд страхування на випадок безробіття населення). Таке рішення, забезпечивши деяку підтримку певної категорії частково безробітних, одночасно закріплювало б ті неконструктивні відносини, які тепер домінують у сфері зайнятості і сприяють розвитку негативних процесів. Завдання ж полягає в тому, щоб законодавчі рішення щодо часткового безробіття водночас із соціальним захистом забезпечували вплив на ринок праці, служили активним механізмом державної політики зайнятості.

Зокрема, важливо передбачити, щоб підтримка частково безробітних здійснювалась переважно за рахунок коштів підприємств і лише при загрозі дестабілізації регіонального ринку праці до компенсаційних виплат підключалися фінанси Фонду страхування на випадок безробіття. Таким чином, водночас із контролем за загальним станом ринку праці з боку державних органів забезпечувався б тиск на підприємства, який змушував би вирішувати проблему часткового безробіття насамперед безпосередньо в трудових колективах, на робочих місцях.

Для інтересів національної економіки особливо значення набуває підпорядкування політики зайнятості працересурсному забезпеченню структурної перебудови економіки (включаючи підвищення мобільності робочої сили, забезпечення пріоритетного спрямування потоків трудових ресурсів, підвищення їх конкурентоспроможності, сприяння самозайнятості населення в малих приватних структурах та ін.).

Реалізація такої політики можлива лише шляхом підвищення рівня вдосконалення механізму керованості сферою зайнятості. Сучасна структура управління не відповідає масштабності проблеми та її багатоаспектному характеру. Потрібні більш ґрунтовні, радикальні рішення і відповідні реформи.

Аналіз свідчить, що в умовах України не слід розраховувати, що такі заходи, як організація громадських робіт і робочих місць для безробітних, кредити під заставу майна для організації власної справи, надання безробітним кредитів для створення малих підприємств при переміщенні до регіонів з нижчим рівнем безробіття та їм подібні можуть мати серйозний вплив на стан зайнятості, особливо з оперативною метою. У зв'язку з цим першочергової уваги потребує широкий арсенал заходів податкової і фінансово-кредитної політи-

ки, які сприяють підтримці рівня попиту на ринку праці, заохочують підприємців до збереження і збільшення чисельності працівників, залучення до роботи вразливих категорій робочої сили, забезпечення роботою всього наявного персоналу в умовах повного робочого дня, створення нових робочих місць (різні види податкових пільг, заохочувальне кредитування та ін.).

Самостійним напрямом аналізу має стати дослідження соціальної бази, яка є носієм напруженості в суспільстві. Аналіз масштабів і соціальної структури офіційно безробітних свідчить, що цей контингент становить лише незначну і до того ж пасивну її частину. Це — досить розмитий, слабо структурований і роз'єднаний прошарок населення, що формується, по суті, маргінальними групами. Їхнє становище, безумовно, впливає на загальний рівень соціальної напруженості, але саме по собі недостатнє для трансформації її в конфліктні форми.

У зв'язку з проблемою, що розглядається, застосовують на увагу насамперед ті групи населення, становище яких на ринку праці з різних причин нестабільне. Соціальний дискомфорт, тривога, невпевненість у завтрашньому дні можуть бути викликані неритмічною роботою, низькими і нестабільними заробітками, загрозою втратити роботу і багатьма іншими обставинами. До цієї, значно ширшої, ніж офіційно безробітні, категорії належать частково безробітні, працівники депресивних галузей, регіонів і виробництв, молоді спеціалісти, випускники навчальних закладів та ін. Ґрунтовний аналіз специфіки цих груп населення (включаючи соціально-психологічні, поведінкові аспекти) до цього часу майже відсутній. Між тим потреба в ньому надзвичайно висока. Без нього будь-які висновки відносно стану зайнятості, рівня соціальної напруги в суспільстві і реальності загроз будуть мати поверховий характер.

Оцінка критичності стану зайнятості повинна також базуватися на дослідженні такої специфічної проблеми, як умови переростання соціальної напруженості у форми соціального конфлікту. Здійснити масштабну структурну перебудову, оздоровити фінансову систему, підвищити конкурентоспроможність виробництва, уникнувши при цьому появи соціально утиснутих прошарків населення, неможливо. У цих умовах важливо не допустити, щоб тимчасова напруга, невдоволення перейшли ту межу, де вони набувають ознак переростання в соціальні конфлікти, здатні дестабілізувати економічну і політичну ситуацію і загальмувати необхідні для подолання кризи процеси. Це принципове питання, оскільки саме такого роду конфлікти належать до числа безпосередніх загроз національній безпеці. Виникнення конфлікту — надзвичайно складний соціальний феномен, для розгортання якого

необхідні не тільки об'єктивні, а й суб'єктивні умови, організаційні засади. Відомо, що «поріг конфліктності» тим нижчий, чим вищі можливі вості деструктивних дій як дій організованих.

Отже, необхідне глибоке системне і міждисциплінарне вивчення проблеми стану ринку праці, яке б врахувало, що це питання безпосередньо знаходиться у сфері інтересів національної безпеки країни. У зв'язку з цим можуть бути запропоновані такі масштабні напрямки організації досліджень: соціально-демографічний потенціал нестабільності регіонів; аналіз реального становища маргінальних прошарків населення (склад, чисельність, фактори формування і поведінки та ін.); об'єктивні і суб'єктивні фактори акумуляції соціальної напруги; створення системи моніторингу конфліктогенних факторів у сфері зайнятості населення. Здійснення такого комплексу досліджень має на меті забезпечити достатній науковий (теоретичний і методичний) рівень для оцінки реальності загроз і прогнозування імовірності їх виникнення та соціальних наслідків.

Експертиза рішень (як стратегічного, так і поточного характеру, на державному і на регіональному рівнях) з погляду національних інтересів принципово відрізняється від звичайної експертної оцінки. Остання, як правило, обмежується вузько-професійними питаннями і далеко не завжди враховує процеси, що відбуваються в соціальній сфері (виключаючи сферу зайнятості) та їх можливі наслідки. Тобто обминає саме той комплекс питань, який має суттєве значення для національних інтересів. Як приклад можна навести жорсткі монетарні дії Національного Банку України, які мали успіх у сфері грошового обігу, але призвели до загострення кризи платежів, спаду виробництва та ін., а у сфері зайнятості — до зростання прихованого безробіття і можливості виникнення пов'язаних із цим некомпенсованих загроз на ринку праці.

Експертиза у сфері зайнятості, особливо наслідків макроекономічних рішень, занадто серйозна і відповідальна справа, щоб мати епізодичний характер. Потрібен свого роду спеціальний «аудит» як на державному, так і на регіональному

рівнях. У кінцевому підсумку йдеться про чіткий механізм систематичної, регулярної і превентивної оцінки небажаних подій. Цей механізм має передбачати і арсенал засобів для нейтралізації негативних процесів, можливості взаємодії економічного центру і периферії у проведенні зваженої політики відносно стану ринку праці, збереження його в докритичних межах.

Доцільно, крім економічної, соціальної та інших сфер, окремо виділити також сферу праці та зайнятості населення. Серед основних напрямів у цій сфері слід відзначити: проведення активної державної та регіональної політики зайнятості, створення ефективної інфраструктури ринку праці; попередження масового і довгострокового безробіття; скорочення прихованого безробіття; створення умов для мотивації продуктивної зайнятості і підвищення конкурентоспроможності робочої сили; захист трудових інтересів вразливих верств населення.

Висновки з проведеного дослідження. Досвід реалізації національних проектів дозволив вже сьогодні обговорювати, в якій саме формі держава і суспільство повинні продовжити розвиток інститутів і формування соціальної інфраструктури за заявленими пріоритетами.

Орієнтирами досягнення довгострокових цілей соціальної політики мають стати стандарти якості життя українців, які на державному рівні гарантували б нам якість і безпеку життя і здоров'я, соціальну безпеку старих, дітей-інвалідів, передбачуваність і стійкість розвитку всіх верств нашого суспільства.

Література

1. Монтескьє Ш. Л. О духе законов / Ш. Л. Монтескьє // Избранные произведения. — М. : Госполитиздат, 1955. — С. 160.
2. Кунев Ю. Д. Управління в митній службі : [підручник] / Ю. Д. Кунев. — К. : Центр навчальної літератури, 2006.
3. Кирчів А. Питання національної безпеки Республіки Польща на сучасному етапі [Електронний ресурс] / Андрій Кирчів. — Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n14texts/kyrchiv.htm>.